

*Been away so long I early knew the place
Gee, it's good to be back home!*
Lennon / McCartney

RECENZIJĄ

Marcinkevičienė, Dalia. (Sud.). 2007. *Prijaukintos kasdienybės, 1945–1970 metai. Biografiniai Lietuvos moterų interviu*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Istorija neturi senaties termino, tačiau senaties terminą gali turėti tik istorijos interpretacijos, kurios pačios tampa istorija. Tai tikriausia būtų pagrindinis atsakymas, jei iškiltų klausimas, *kodėl* recenzija rašoma prieš kelerius metus publikuotam leidiniui.

Prijaukintos kasdienybės atspindi dar gana retą Lietuvos mokslo erdvėje, tačiau vieną populiariausių šiuo metu humanitarinių ir socialinių mokslų kryptių, apibendrintai vadinamą sakytine istorija (angl. *oral history*). Turint omenyje, kad leidinį sudarė moteris, empirinį tyrimą atliko moterys ir leidinyje pateikti bei analizuojami tik moterų prisiminimai apie savo gyvenimą sovietmečio laikotarpiu, t. y. *Prijaukintas kasdienybės* neabejotinai reikia priskirti moterų istorijos kryptčiai.

Sakytinės istorijos esmė

Sakytinės istorijos metodologija pradėjo formuotis nuo XIX amžiaus etnografijoje, socialinėje antropologijoje ir psichologijoje. XX amžiaus pradžioje pateko į Čikagos mokyklos sociologų akiratį, XX amžiaus 8-ajame dešimtmetyje įgijo akademinį statusą Jungtinėje Karalystėje dėl Paul Tompsono, kuris 1971 m. įkūrė *Sakytinės istorijos draugiją*, pradėjo leisti *Sakytinės istorijos* žurnalą ir tuo pačiu laikotarpiu ėmė skverbtis į istorijos mokslus.

Šiuolaikinės sakytinės istorijos kryptis susietos su kairiųjų socialiniu-politiniu judėjimu ir socialinės istorijos kryptimi, kurioje išskiriamos vietinė

(angl. *local history*), kasdienybės, darbo, atminties, galvosenos ir pan. istorijos.

Sakytinės istorijos socialinis iššūkis akademiškai tradicijai yra ne tiek dėmesio nukreipimas nuo „didelių žmonių“ ir įvykių nagrinėjimo į „mažo žmogaus“ kasdienybę, kiek siekis suteikti „mažo žmogaus“ istorijai lygiateisę reikšmę kaip ir „didelio žmogaus“ istorija. Tam tikra prasme sakytinė istorija gali būti vertinama kaip viena „mažų žmonių“ socialinio gynimo forma. Žmonės įtvirtina arba atranda savo vertės jausmą „prašnekėdami“ savo praeitį ir tai turėtų padėti jiems kurti ateitį. Tačiau šis gynimas dažniausiai yra iliuzinis dėl savo subjektyvaus ir kartu projekcinio charakterio.

Audringą XX amžiaus 7-ąjį dešimtmetį Vakaruose feministinės teorijos atstovės įrodė, kad klasikinis mokslas iš esmės ignoruoja ar marginalizuoja moterų būtį (net ir tarp „mažų žmonių“), todėl vadinamųjų moterų tyrimų dėmesio centre yra moters subjektyvumo nagrinėjimas. Istorikės, siekdamos atkurti moters matomumą istorijoje, tuo metu išskėlė šūki parašyti istoriją moterų akimis, t. y. iš moterų socialinės patirties pozicijų. Buvo net pasiūlytas šmaikštus terminas *herstory* (jos istorija) kaip priešprieša *history* (jo istorijai). Terminas neprigijo net anglakalbėje aplinkoje, tačiau moterų istorijos tyrimai pamažu įsitvirtina akademinėje aplinkoje ir sulaukia socialinės refleksijos.

Praktiškai neįmanoma pateikti bendros ir viena-reikšmės sakytinės istorijos sąvokos dėl jos kryptčių bei atmainų ir atitinkamai – pavadinimų – įvairovės, tačiau pagrindinis sakytinės istorijos skiriamasis bruožas yra subjektyvios sakytinės (verbalinės) informacijos nagrinėjimas. Svarbu skirti būtent sakytines ir biografines (autobiografines) istorijas, pastaroji kryptis dažnai vadinama tiesiog biografiniu metodu dėl biografinių šaltinių naudojimo įvairiose humanitarinių ir socialinių mokslų šakose. Sakytinės istorijos dažniausia suprantamos kaip faktologinis tam tikrų istorinių įvykių atkūrimas. Šiuo atveju tyrimo dėmesio centre yra istorinis žinojimas apie įvykius, procesus, jų varomąsias jėgas ir priežastis. Tuo tarpu biografinių istorijų tyrimo dėmesio cen-

¹ <http://www.dainos.net/lt/lyrics/the-beatles-back-in-the-ussr>

tre yra subjektyvi veikėjo patirtis.

Pripažintas autoritetas kokybinių tyrimų ir kultūros kritikos srityje Norman Denzin pateikė vieną iš populiariausių biografinio metodo apibrėžimų: „...biografinis metodas parodo vieno asmens, vienos grupės ar organizacijos išgyvenimus ir apibūdinimus ta forma, kuria šis asmuo, grupė ar organizacija interpretuoja tuos išgyvenimus. Gyvenimo istorijų šaltiniams priklauso bet kurie užrašai ar dokumentai, įskaitant socialinių organizacijų „atvejo istorijas“, kurie atskleidžia subjektyvų individų ir grupių elgesį. Tokie šaltiniai gali įvairuoti nuo laiškų iki autobiografijų, nuo pranešimų laikraščiuose iki teismo posėdžių protokolų“ (Denzin 1989: 183).

Sociologas, taikantis biografinį metodą, tam tikra prasme tampa socialiniu istoriku, ir priešingai, istorikas tampa sociologu. Tačiau nepaisant pagrindinės specialybės, tyrėjas visada turi turėti omenyje kritikai jautrios biografinio metodo puses: subjektyvius respondentų poslinkius bei istorinę evoliuciją ir biografinio pasakojimo literatūriškumą. Visi, pasakojantys „gyvenimo istorijas“, analizuoja savo praeitį (ir nuspėja savo ateitį, – taip mano Paul Tompson (1988) „šios dienos“ požiūriu ir paprastai bando pateikti socialiai pritاريو bei suderinto gyvenimo paveikslą. Autobiografija – tai visada reprezentacija, konstrukcija, o ne tikrovės atspindys. „Autorius visada atrenka, apmąsto ir aprašo tai, apie ką jis nori papasakoti“ (Riutkenen 1999: 324). Autobiografiniame pasakojime respondentas paprastai linkęs naudotis populiariais literatūriniais kanonais, gyvenimo „scenarijais“, pavyzdžiui, „sėkmės istorija“, „nevykėlio istorija“ ir pan.

Iš esmės sakytinės istorijos apskritai ir biografinio metodo unikalumas pasireiškė kaip galimybė kurti dokumentus, užpildančius tuštumas (lakunas) tradiciniuose šaltiniuose. Todėl sakytinė istorija gali būti laikoma viena istoriografijos formų, nes bando rekonstruoti ir interpretuoti praeitį, remdamasi dokumentuotais duomenimis.

Komunistinio režimo ideologijoje visuomeninis interesas, lygiavertis valstybiniam interesui, dominavo kaip esantis virš atskirų visuomenės narių, t. y. valstybės piliečių interesų. Tai atsispindėjo socialinių mokslų tyrimų raidoje – tyrimo objektais paprastai buvo socialinės organizacijos arba grupės, o ne atskiri individai. Todėl ir tyrimo metodologijoje daugiausia dominavo kiekybiniai metodai. Lietuvoje, kaip ir visoje Sovietų Sąjungoje, komunistinio režimo liberalizavimas ir galiausiai jo žlugimas paskatino nukreipti humanitarinių ir socialinių mokslų tyrėjų dėmesį į asmenybės ir jos subjektyvios socialinės patirties nagrinėjimą, o tam reikėjo plačiau

taikyti kokybinius metodus, kuriems priskiriamas ir biografinis metodas.

XX amžiaus pabaigoje, atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, gyvenimo istorijų tyrimų ir biografinio metodo vienos pirmųjų šalininkių buvo sociologės Natalija Kasatkina, Laima Žilinskienė, Sigutė Kraniuskienė, Aušra Maslauskaitė.

Pasirinkimo laisvė: tik (net) dešimt moterų gyvenimo istorijų

Jau pavadinimas *Prijaukintos kasdienybės, 1945–1970 metai. Biografiniai Lietuvos moterų interviu* iš karto skatina potencialų leidinio skaitytoją pagalvoti apie savo šeimos, draugų ar pažįstamų šeimų netolimą, bet jau mitologizacijos proceso paveiktą istoriją. Net jei išsivaizduotume, kad 1945–1970 m. niekaip nesiejamas su asmenine patirtimi, tai skaitytojo susidomėjimas knyga pirmiausia liudys jo jautrumą artimui ar bent palankumą sentimentalizmo žanrui ir polinkį į socialinę-istorinę refleksiją.

Leidinyje nagrinėjama moterų kasdienybė sovietmečiu pasitelkiant jų patirtis. Moterų kasdienės patirties analizė gretinama su tyrinėjamo laikotarpio lietuviškų periodinių leidinių kaip vienu iš pagrindinių sovietinės ideologijos skleidėjų ir sovietinio identiteto konstruotojų analize. Taip bandoma atskleisti sovietinės ideologijos įtaką Lietuvos moterų identiteto formavimuisi.

Skelbiamos 10 moterų gyvenimo istorijos, atrinktos iš daugiau kaip 150 surinktų ir analizuotų Lietuvos moterų interviu 2001–2005 m., kuriuos atliko pati leidinio sudarytoja Dalia Marcinkevičienė.

Leidinio privalumas – autorės skaitytojui suteikta pasirinkimo laisvė prisiliesti prie sovietmečio patirties iš pirminių šaltinių ir tik vėliau, kilus poreikiui, susipažinti su mokslinėmis interpretacijomis arba pradėti skaityti nuo pratarmės, sakytinės istorijos metodų ir šaltinių nurodymo, individualios ir kolektyvinės atminties bei propagandos sampratų aiškinimų, siekiant pažvelgti į sovietmečio kasdienybę per mokslinės interpretacijos prizmę. Šiuos pažinimo būdus galima palyginti su apsilankymu parodoje ar muziejuje, t. y. lankytojas gali savarankiškai nagrinėti pateiktus eksponatus arba pasinaudoti gido paslaugomis. Tačiau abiem atvejais yra tikimybė, kad knygos skaitytojas atras kažką artimą sau, kas gali sutapti ar nesutapti su pasiūlytais vertinimais, atsidurti dėmesio centre arba periferijoje.

Skaitydama moterų pasakojimus sociologams būdinga maniera bandžiau suvokti kiekvienos moters likimą per tipinę ir unikalią vienybę. Išskirčiau individualaus pasirinkimo temą, kuri dviem aspek-

tais praktiškai eina *ligne rouge* per visus prisiminimus ir turi ryškią sąsają su dabartimi. Visu pirma, tai artimojo išdavystės² ir prisitaikymo prie santvarkos, taigi moters individualaus sprendimo, klausimai.

Esminiai santvarkos pokyčiai ir karas sukrėtė nusistovėjusią tarpukario Lietuvos socialinio gyvenimo tvarką. Būtent gyvenimo istorijos, ypač socialinių sukrėtimų laikotarpiu, parodo, kad žmonių gyvenimas priklauso ne tik nuo valdžios sprendimų, bet ir nuo pačių žmonių pasirinkimo. Sociologiniu požiūriu įdomi pati pasirinkimo situacija tam tikrame socialiniame kontekste, t. y. veiksnio sąlygos, vertybės, pasirinkimo laisvės ribos.

Pavyzdžiui, tremtinės Stefanijos Kučinskienės (g. 1914) trys broliai turėjo būti paimti į tarybinę kariuomenę, tačiau visi jie išėjo į mišką, du žuvo, trečią išdavė mylima moteris. „*Ta mergina buvo mokytoja ir gyrėsi, kad yra apsidraudusi, kad nei jos žemė liesta, nei brolis paimtas į kariuomenę. Vadinasi, jau buvo patarnavusi... Be to, kai Boleslova [Kučinskienės brolis – A. Ž] iš jos namų ėmė, tai ir ją būtų kartu paėmė... Juk niekad nepalikdavo tos šeimos, jeigu miškinį rasdavo. O jai leido ir toliau mokytojauti Tytuvėnų apylinkėje*“ (Marcinkevičienė 2007: 62).

Marijos Popovos (g. 1932) šeima pradėjo „*ruoštis kelionei į Sibirą*“, kai jos tėvą suėmė rusai, nes „*kažkas apskundė, kad turi ginklą, kuris yra „nukreiptas prieš tarybinę armiją*“. Tėvą po tardymų ir kratų namuose paleido. Grįžęs namo visas sudaužytas taip ir pasakė „*Ne taip skaudėtų, jei būtų mušę svetimi*“ (Marcinkevičienė 2007: 131).

Tam tikra pasirinkimo laisvė egzistuoja bet kurioje socialinėje santvarkoje ir kartu bet kuri socialinė santvarka reikalauja lojalumo jos taisyklėms ir įstatymams, už kurių pažeidimus numatomos nuobaudos ir bausmės, galiausiai – socialinė marginalizacija. Sovietmečiu nelojalumo ženklas turėjo kolektyvinę reikšmę, t. y. individo formalus ir / arba neformalus pilietinių teisių apribojimas siejosi ir su jo šeimos nariais. Vienas iš apsaugojimo nuo valdžios persekiojamų būdų buvo kilmės nuslėpimas ar net savo šeimos atsižadėjimas.

Vaikų namų auklėtinė Aneta Šlegel (g. 1940?), sužinojo, kad ji ne vokietė, o latvė, policijos viršininko, tarnavusio vokiečiams ir emigravusio į Angliją, duktė: „*...bet aš neieškojau savo giminių ir tuomet. Buvo tarybiniai metai ir aš dar mokiausi*“ (Marcinkevičienė 2007: 182); ji rado savo gimines tik Atgimimo laikais.

² Įskundimo valdžiai tema plėtojama daugelyje biografijų, atsiminimų pavyzdžiui, Dalios Marcinkevičienės parengtame leidinyje *Žymios Lietuvos Moterys: XIX a. antroji pusė – XX a. pirmoji pusė*, 1997.

Susitaikymo su įsigalėjusia komunistine santvarka motyvai ryškesni „paprastų“ moterų pasakojimuose, tačiau prisitaikymas prie santvarkos labiau racionalizuojamas vadinamųjų „nomenklatūrinių“ moterų pasakojimuose. Leokadija Diržinskaitė (g. 1921), būdama profesionali politikė, prisimena dorovines problemas siekiant atitikti „partijos kursą“: „*Dar buvo sunku: visi Staliną garbinom, ir aš garbinau. Paskaitose kalbėdavau, kaip gerai viskas bus. O po to, kai Staliną „nokautavo“, reikėjo vėl į tas pačias auditorijas eiti ir jį peikti*“ (Marcinkevičienė 2007: 104), bet kartu pabrėžia sovietmečio socialinės tvarkos griežtumą: „*Kas gali laužt, ką tu vienas nulaūši? Vienas sistemos nesulaužysi. Prieš vėją nepapūsi*“ (Marcinkevičienė 2007: 110).

Stalino mirtis 1953 metais buvo tarsi riba tarp potencialių valdžios persekiojimų bei tremties baimės ir prasidėjusio Chruščiovo laikais laisvės dvelksmo. Tam tikra prasme iš tikrųjų: „*Жуть стало лучше, жить стало веселее*“³.

Aušra Dilienė (g. 1932), jau polemizuodama su dabartimi, gana taikliai apibūdino santvarkai lojalaus individo veiksnį sovietmečio kasdienybėje: „*Reikėjo gyventi ir gyvenom. Ir nereikia pasakoti, kad visi mes buvom nuskriausti ir nelaimingi. Nemanau, kad visi buvome persekiojami, nebent disidentai ar išvežtieji. Mes nebuvome tokie nelaimingi, viskas priklausė nuo paties žmogaus: ar jis nori gyventi, kurti savo gyvenimą, ar nori liūdėti ir vaizduoti, kad yra prislėgtas ir baisiai nukankintas. Viskas priklausė nuo to*“ (Marcinkevičienė 2007: 174–175).

Sovietmetis, nepaisant radikalių lyčių lygybės politikos viešojoje sferoje, iš esmės mažai tepakeitė patriarchalinę lyčių tvarką Lietuvos visuomenėje. Valstybė, skatindama moterų emancipaciją, suteikė joms ekonominės nepriklausomybės, tam tikrų socialinių garantijų ir saviraiškos įvairovės galimybių. Tačiau moterų dalyvavimas darbo rinkoje, neparemtas išplėtos socialinės infrastruktūros ir paslaugų sferos, nepanaikinės, net sustiprinęs moters atsakomybę už vaikų ir pagyvenusių šeimos narių globą, dažnai buvo suvokiamas kaip prievolė, atitraukianti moterį nuo tiesioginių (prigimtinių) pareigų šeimai.

Paradoksalu, bet išsiplėtusios moters pasirinkimo galimybės galėjo sužadinti tam tikrą patriarchalinės, t. y. tradicinės lietuviškos lyčių tvarkos nostalgiją. Julijos Greičienės (g. 1926) prisiminimuose iki karo teigiama: „*Moterys žinojo, kad reikia žiūrėti vaikus, gyvulius ir visą kitą, kas moteriai priklauso.*

³ Paplitęs Stalino kalbos, pasakytos 1935 m. lapkričio 17 d. pirmajame sąjunginiame stachanoviečių pasitarime, frazės variantas (<http://ru.wikipedia.org/wiki>).

Galbūt tada moterys buvo lyg kokios vergės: kaip vyrai komandavo, taip ir gyveno, ir nebuvo niekad jokių nesusitarimų“ (Marcinkevičienė 2007: 112).

Atitinkamai moters nedalyvavimas darbo rinkoje galėjo būti suvokiamas jei ne kaip iššūkis socialinei tvarkai, tai bent kaip individualios sėkmės rodiklis.

Monika Jonykaitė-Makūnienė (g. 1920) augino tris vaikus, iš kurių vienas buvo neįgalus, ir slaugė abu beveik paralyžiuotus tėvus. Ji pateisindavo tradicinį vyro nusišalinimą nuo šeimos kasdienybės ir nelaikė to skyrybų priežastimi: „*Kuriam gi vyrui malonu grįžt į namus, kur ištisas pragaras?*“ (Marcinkevičienė 2007: 89), nes vyras buvo vienintelis šeimos maitintojas: „*Kai abu tėvai buvo gyvi, vyrui reikėjo išlaikyti septynis žmones... Negalvoju išsiskirti. O kurgi dėtis išsiskyrus? Ką man tokioje padėtį daryt – tik kentėt*“ (Marcinkevičienė 2007: 90). Dabar jos sutikti buvę bendramoksliai sako: „*Tu gi nedirbai, tu gerai gyvenai. Mes tai sunkiai dirbom.*“ Ji tegali atsakyti: „*Mano kaulai pradurdavo sijono medžiagą, taip aš gerai gyvenau*“ (Marcinkevičienė 2007: 93).

Moters emancipacija, nors ir nepakeitė požiūrio į moterį kaip į nemokamą darbo jėgą namų ūkyje, tačiau kvestionavo požiūrį į moterį kaip į šeimos nuosavybę. Marijai Popovai (g. 1932), tapusiai našle, teko rinktis tarp asmeninių ir vyro šeimos interesų: „*Juliaus tėvai mane pradėjo spausti likti ištikimai savo vyrui, jokių draugų, jokių vedybų. Norėjo, kad gyvenčiau pas juos. Manau, kad tai buvo jų savanaudiškumas. Jie seno ir jiems reikėjo, kad kažkas prižiūrėtų jų ūkį. Bet aš nesutikau*“ (Marcinkevičienė 2007: 138).

Atskira tema, kurios negalima nepaminėti, – tai buitį. Būčiai pagal tarybinę ideologiją buvo priskiriami moteriškumo, vyriškumo, meilės ir seksualinio bei reproduktyvinio elgesio klausimai. Moters identiteto formavimą, taigi ir kontrolę, vykdė tokie moraliniai autoritetai kaip valstybė, švietimo, sveikatos apsaugos institucijos ir personifikuoti agentai, pirmiausia – motinos kaip kasdienio žinojimo reiškinės. Mergaičių socializavimas paprastai skatino savojo kūno susvetimėjimo formavimą, nes neigytus ar bent indiferentinis požiūris į „kūniškumą“ buvo laikomas „tikros“ moters požymiu.

Lietuva tapo Sovietų Sąjungos dalimi, kai višus porevoliucinius radikalius eksperimentus „buities“ sferoje jau oficialiai išstūmė stabilios šeimos konservatyvios vertybės, kurios iš esmės atitiko tradicinės lietuviškos lyčių tvarkos supratimą.

Pokario sovietmetyje seksualumas kaip autonominis nuo reprodukcijos elgesys priklausė tabu (nutylėjimo) sferai praktiškai iki XX amžiaus 9-ojo

dešimtmečio pabaigos. Seksualinio gyvenimo liberalizavimas, paspartintas bendrojo liberalizacijos proceso, po komunistinio režimo žlugimo kartu tapo komercinio ir žiniasklaidos manipuliavimo objektu (Kon 2002).

„Kūniškumo“ kaip simbolinio kapitalo vertės viešumas galbūt skatina ne tiek seksualumo auto-refleksiją, kiek išlaisvina pasakojimus apie seksualines patirtis.

Manau, kad Adasa Skliutauskaitė (g. 1931), nors ir emociškai, bet taikliausiai apibūdino bei įvertino kontroliuojamo ir represuojamo seksualumo kartos patirtį: „*Pažiūrėkite į tų laikų nuotraukas ir pamatysite tą naivumą merginų ir vaikinų veiduose. Kam pasisekdavo – sutikdavo normalų žmogų, o visi kiti turėjo pereiti tas kvailystės dėl savo naivumo. Dabar mes suprantame, kad seksas turi gana didelę reikšmę gyvenime, tačiau anksčiau nebuvo net tokio žodžio, ir aš nieko nesupratau. Man gaila visų to laiko moterų*“ (Marcinkevičienė 2007: 158).

Skaitytojui suteikta galimybė pažiūrėti į pasakotojų veidus leidinyje publikuojamose „tų laikų“ nuotraukose. Nesu mados istorijos žinovė, todėl man tą laikmetį atsispindėjo ne apsirengimo stilius: kai kurios nuotraukos galėjo būti ir iš prieškario laikų, o sovietmečio simbolis – vienos šeimos nuotraukos fone – Gedimino bokštas, papuoštas užrašu *1 МАЯ*.

Gyvenimas be patoso

Dalios Marcinkevičienės Lietuvos moterų gyvenimo istorijų interpretacija atitinka sakytinės istorijos metodologijos kritiškumo (kritinis požiūris į sakinį liudijimą kaip į faktą), savirefleksijos (teorinių pagrindų ir analizės procedūrų apmąstymas) ir atvirumo (viešas išvadų nagrinėjimas ir adekvatumo patikrinimas) sąlygas.

Tyrime buvo daroma prielaida, kad moterų subjektyvumas neretai atitinka oficialias moralės ir elgesio normas, skleistas 1945–1970 metų sovietinės Lietuvos žiniasklaidoje. Prielaida teisinga, todėl pagrindinė išvada yra nuspėjama: „Labai tikėtina, kad dešimtmečius trunkantis sovietinis režimas ir jo ideologija ne tik tragiškai palietė žmonių gyvenimus, bet ir iš esmės pakeitė jų kasdienybę arba ją tapo“ (Marcinkevičienė 2007: 29).

Kasdienybė bendrąja prasme – tai sociokultūrinis pasaulis, pasirodantis kaip natūrali, savaime suprantama žmogaus gyvenimo sąlyga. Tyrinėjant kasdienybę verta pasikliauti vokiečio sociologo N. Elias (1978) nuostatomis, kad kasdienybė, pirma, nėra universali kategorija, vienijanti, pavyzdžiui, viduramžių riterius ir industrinės visuomenės žmones; antra, kasdienybė nėra autonominė sritis,

atskirta nuo visuomenės galios struktūrų; kasdienybė egzistuoja visuomenės ir kultūros vienybėje, kai jie įgauna tvirtą organizaciją.

Populiarus M. Foucault (1979) galios supratimas kaip diskursyvinių praktikų galios žmogaus sąmonei apraiška palengvina suvokimą, kad žmogus nėra ir negali būti autonominis subjektas. Žmogus, gyvendamas visuomenėje, bet kuriuo atveju neišvengiamai atsideria galios diskurso viduje ir jo kasdienybėje, pasak M. Foucault, determinuoja disciplinarinės praktikos. Kitas prancūzų istorikas ir filosofas M. de Certeau (1984), plėtodamas M. Foucault disciplinos idėjas, teigia, kad žmogui išlieka diskursyvinių praktikų subversijos (ardymas) galimybė dėl netyčinio pasipriešinimo⁴, kuris yra individualios veiklos būdų dalis. Rusijos moterų gyvenimų istorijų (1930–1960 m.) analizė, atlikta fokusuojant dėmesį į motinystes ir grožio praktikas, parodė, kad moteris ne tik pasyviai perimdavo spaudoje pateiktus nurodymus ir „savaiame suprantamus“ ritualus bei taisykles, ne tik jas vykdavo ir atkurdavo, bet neretai tie nurodymai kartu su jų vykdymu buvo ardomi, nuginčijami ir pažeidžiami. Pateikiamas pavyzdys – respondenčių motinystės medicinos diskurso perėmimo suderinimas su neigiamu asmeniniu nėštumo ir gimdymo medicinos įstaigoje patirties įvertinimu (Gradskova 2007).

Lietuvos moterų pasakojimų analizė leidžia suabejoti totaliu sovietinio režimo diktatu moters subjektyvumui ir teigti: „Priešingai įprastai nuomonei, išvengusios tiesioginės ideologijos įtakos moterys maža teturėjo bendra su atviru ar slaptu pasipriešinimu režimui... tačiau [A. Ž.]... praslysti pro sovietinės propagandos akiratį galėjo tikėtis tos, kurios priklausė socialistinės visuomenės avangardui arba režimo atstumtosioms“ (Marcinkevičienė 2007: 196). Iš esmės tai patvirtina subversijos egzistavimą tarp Lietuvos moterų ir kartu parodo, kaip socialinis statusas gali nusakyti pasirinkimo laisvės ribas.

Labai įdomi, bet, deja, šioje studijoje nenagrinėta autorės paminėta „įprasta nuomonė“, kad tik atviros arba slaptos disidentės galėjo išvengti tiesioginės ideologijos įtakos. Drįsčiau paspėlioti, kad tokią nuomonę formavo pačios esamos ar tariamos disidentės, siekiančios savo tapatybės⁵ pripažinimo. Mano prielaida grindžiama jau minėtu teiginiu, kad Lietuvoje sovietinė ideologija moters emancipaci-

jos atžvilgiu, be skatinimo ištraukti į darbo rinką⁶, makrolygmeniu savo esme tęsė lietuviškos tradicinės lyčių tvarkos tradicijas. Šią prielaidą netiesiogiai patvirtina labai racionalus autorės pasirinkimas neįtraukti į publikaciją trečiosios grupės interviu, t. y. tų moterų, kurios pokalbio pradžioje reikšdavo itin neigiamą sovietmečio vertinimą ir autentiškos atminties deklaraciją, tačiau jų gyvenimo istorijos „labiau primindavo oficialias sovietines autobiografijas ir tas pačias sovietinių laikraščių ištraukas nei žadėtus autobiografinius pasakojimus, „kaip iš tikrųjų buvo“ (Marcinkevičienė 2007: 27). Neabejotina, kad trečiosios grupės interviu yra puiki medžiaga atskirai studijai, kurios tikslas būtų skirtas sovietmečio moterų tapatybių rekonstravimui atkurtoje Lietuvoje.

Autorė teigia, kad sovietmečio kasdienybės įsigalėjimas intensyviausiai vyko nuo XX amžiaus 6-ojo dešimtmečio vidurio dėl propagandos: „Moterys vaizdžiai, rišliai ir detalai pasakodavo apie tarpukarį, karo įvykius, pokarį. Tačiau pradėdant 6-ojo dešimtmečio viduriu jų atmintį persverdavo sovietinės propagandos konstruktai: moterų naratyvai aki-vaizdžiai tapdavo skurdūs, formalūs ir primindavo ištraukas iš to meto laikraščių ir žurnalų“ (Marcinkevičienė 2007: 196).

Manychiau, kad propagandos sąvoka nagrinėjant 1945–1970 metus, sovietmečio Lietuvos žiniasklaida šiek tiek sukaustė autorės išvadų formulavimą. Bendrąja prasme propaganda turi neigiamą konotaciją, nes ji susieta ir su neabejotinai klaidingos informacijos skleidimu, turint tikslą – paveikti viešąją nuomonę. Galbūt analizuojant sovietmečio Lietuvos žiniasklaidą agitacijos sąvoka būtų naudingesnė, nes agitacijos esmė – žmonių skatinimas tam tikriems veiksams. Nagrinėjamos temos kontekste, pavyzdžiui, moterų išlaisvinimas nuo „namų vergijos“ bendrai, kasmetinė sveikatos apžiūra moterų konsultacijoje ir pan. Tačiau neatsižvelgdama į autorės vartojamas sąvokas kaip ideologijos sudedamąsias dalis ir priemones teigčiau, kad prielaida ir išvada dėl žiniasklaidos svarbos moters subjektyvumo konstravimui yra pagrįsta būtent nagrinėjamos temos atveju. Yra nemažai tyrimų, įrodančių, kad tarybinis žmogus įvaldė informacijos, ypač politinės, „skaitymo tarp eilučių“ meną. Tačiau teigti, kad šis visuose totalitariniuose valstybėse „auginamas“ įgūdis buvo taikomas ir informacijai (propagandai, agitacijai), susijusiai su kasdienybe, t. y. buities or-

⁴ Nereikia painioti su politiniu pasipriešinimu režimui.

⁵ Šio atveju vartojau terminą „tapatybė“, nes terminas „identitetas“ rodo individo susitapatinimo su tam tikra socialine grupe pripažinimą iš kitų reikšmingų asmenų pusės.

⁶ Šiuo atveju būtina paminėti prieškarinio lietuviško feminizmo ypatybes: 1926 m. Kaune teisininkė Liuda Purienė organizavo didelį moterų protesto mitingą prieš teisų į darbą varžymą, o rašytoja Ona Pleirytė-Puidienė pavadinė šią akciją nesuprantamu feminizmu (Marcinkevičienė 1997: 8).

ganizavimo klausimais, be specialių tyrimų nėra pagrindo.

Kartu žiniasklaidos svarba moters subjektyvumui neturėtų būti sureikšmintą, nes žiniasklaida yra tik vienas socialinių veiksnių, konstruojančių žmogaus subjektyvumą bet kurioje visuomenėje.

Autorė išskiria XX amžiaus 6-ojo dešimtmečio vidurio ribą ar veikiau atskaitos tašką, kai moterų atmintyje sovietinės kasdienybės patirtys neretai sutampa su anuometinės spaudos šiais klausimais turiniu, skatina prisidėti prie šio socialinio fenomeno paaiškinimo paieškų.

Nors psichofiziologinių atminties ypatumų nagrinėjimas nėra nei sociologo, nei istoriko sritis, pirmiausia, manau, vertėtų pasidomėti, kaip natūralus senėjimo procesai veikia atmintį, nes visos publikuotų interviu respondentės tyrimo metu buvo jau perkopusios šeštąjį dešimtmetį. Antra, reikia turėti omenyje, kad autobiografija visada yra reprezentacija, paprastai derinta su socialiu pritariamu. Autobiografinis pasakojimas, kaip bet kuris, ypač viešas pasakojimas, yra linkęs naudoti paplitusias visuomenėje literatūrinius šablonus. Nereikia užmiršti, kad teiginy, kad «советский народ – самый читающий в мире» turėjo rimtą pagrindą, o tai didina respondentėių taikomų literatūrinių šablonų tikimybę. Trečia, 6-ojo dešimtmečio vidurio riba, t. y. „atodėreio“ laikotarpis suponuoja tarybinių žmonių kasdienio gyvenimo normalizavimą ir gerovės augimą. Sovietų Sąjungoje, dar oficialiai suskirstytai į darbininkų ir valstiečių klases bei inteligentijos tarp sluoksni, prasidėjo ypatingos sovietinės beklasės visuomenės kūrimas, o ji pagal savo charakteristikas iš esmės atitiko *petit bourgeois*, arba vidurinėsios klasės sampratą – privalomas bent vidurinis išsilavinimas, specialybė, atskiras butas arba namas, sodybos sklypas ar sklypas kolektyviniame sode, atostogos prie jūros, gydymasis sanatorijoje ir pan. Žiniasklaida ne tik propagavo ir agitavo, bet ir atspindėjo sovietinės visuomenės kasdienybės įvykius, tačiau vengė tragiškų istorijų ar katastrofų aprašymo. Be abejo, „socializmo“ elementai skverbėsi į sovietinę kasdienybę, tačiau prisimenant šioje studijoje tyrinėjamą laikotarpį, kurio pabaigos liudytoja buvau ir aš, bei skaitant moterų pasakojimus, šiuo laiko požiūriu dažnai norisi spėti, kad galbūt komandiniai-administraciniai imperatyvai dažniausiai veikė „socialistinių“ ir „komunistinių“ atributų lygmenyje ir iš esmės egzistenciškai beveik nepasireikšdavo kasdieniame gyvenime.

Sakyčiau, kad lietuvių apibūdinimas kaip veikiau pasyvių socialistinio gyvenimo stebėtojų, o rusių – aktyvių dalyvių, remiantis tik herojiško patoso, būdingo rusių gyvenimo istorijoms, nebuvimu lietuvių pasakojimuose nėra labai pagrįstas.

Vienu atveju lyginami skirtingi sovietmečio periodai, o tai, kaip jau minėta, skirtinga ideologinė retorika moters emancipacijos atžvilgiu. Minima Sheilos Fitzpatrick ir Yuri Slezkine studija apima 1917–1941 metus, o Dalios Marcinkevičienės – 1945–1970 metus. Tačiau abi studijas vienija bendra išvada: emocijų artikuliacija atsiminimuose ir dienoraščiuose (Fitzpatrick atveju, ji tyrinėjo laimės sampratą ikikarinėje Rusijoje) glaudžiai susijęs su oficialiomis etinėmis ir moralinėmis normomis. Be to, kelia abejonių ir rusių, „išgyvenusių“ stalinistines represijas, dienoraščių autentiškumas. Viename savo romanų Rusijos rašytojas Borisas Akuninas pateikė versiją, kad Aleksandra Kolontaj⁷, pirmoji SSSR marksistė-feministė, išvengė stalininės represijos tik dėl akyrai saugoto, tačiau Švedijoje NKVD vis dėlto išvogto dienoraščio. Kas galėjo būti parašyta profesionalios revoliucionierės dienoraštyje, kad įtikino Staliną Kolontaj ištikimybę „revoliucijos“ idealams ir išsaugojo jai gyvybę? Pasak Jakunino, tik žavėjimasis Stalino asmenybe ir meilės kančių jam aprašymai kiekviename „slapto“ dienoraščio puslapyje.

Kitu atveju minima moterų istorijų Kazachstano plėšiniuose 6–7-ajame dešimtmetyje Michaelos Pohl studija, skirta populiarios plėšinių kultūros sąsajai su ideologinių konstruktų išraiškų moterų subjektyvumu. Šiuo atveju sutampa laikmetis, bet nesutampa socialinės patirtys. Tarp publikuotų lietuvių pasakojimų nėra ne vienos respondentės, dalyvavusios reikšmingame bent kokiame nors sovietmečio įvykyje, pavyzdžiui, ano laiko didžiausiojo Pabaltijo respublikose „Alytaus tekstilės“ kombinato ar Kauno hidroelektrinės statybose. Tas patirtis, nors ir sunkiai, bet įmanoma būtų gretinti su dalyvavimu tokia didingame „gamtos pavergimo“ įvykyje kaip plėšinių kėlimas.

Taigi visų studijų išvadose sovietmečio moterų pasakojimai dažniausiai „dubliuoja“ atitinkamo periodo spaudą, tačiau herojinio patoso buvimą ar nebuvimą moterų prisiminimuose veikiausiai lemia socialinė moterų patirtis ir socialinis kontekstas, o ne tautybė.

Istorija sutaiko, atmintis sleigia

Dalia Marcinkevičienė leidinio skaitytojui suteikia ir laisvę suformuluoti savo išvadas bei įvertinimus apie okupuotos, aneksuotos ar „savanoriškai-priverstinai“ prijungtos prie Sovietų Sąjungos Lietuvos moterų kasdienybę. Iš publikuotų moterų

⁷ Manau, kad Lietuvos tyrėjams(-oms) būtų įdomu patyrinėti Aleksandros Kolontaj, caro generolo Domontovič dukros, Našios kunigaikščio Daumanto palikuonės sąsajas su Lietuva.

atsiminimų skaitytojas sužinos, kad pokario metais paprastai kaimo žmonės bijojo ir stribų, ir miškinų, kad vyrų alkoholizmas ardė šeimos gerovę ir prieškarį Lietuvoje, kad bent nuo 6-ojo dešimtmečio vidurio moterų likimas ir laimės suvokimas dažnai priklausydavo nuo situacinio pasirinkimo ir santykių su juo, kad gimstamumas dažniausiai buvo reguliuojamas „natūraliais“ būdais, kad moterys galėjo išsiskirti ir pasijusti žmonėmis, kad moterys dirbo ne tik dėl savirealizacijos, bet ir dėl senatvės pensijos užtikrinimo ir pan.

Autorė netiesiogiai paaiškina tam tikras savo nusišalinimo nuo teigiamų Lietuvos moters emancipacijai sovietmečio ideologijos ir politikos bruožų išskyrimo priežastis. „Moksliniu požiūriu sovietmetis dar nėra pakankamai reflektuotas, ir šiandien esama tik pirmų bandymų įtvirtinti jį visos visuomenės istorinės atminties lygmeniu. Ateityje, kai mokslininkų parašyta sovietmečio istorija bus priimta ir išsamoninta plačios visuomenės, skirtumai tarp socialinių grupių atminčių veikia paskatins gyvą diskusiją, o ne konfliktą“ (Marcinkevičienė 2007: 13).

Skatinant diskusiją apie sovietmetį, reikėtų pasiremti kai kuriais vieno įtakingesnių Vakaruose slavisto George Nivat pranešimo, 2006 m. skaityto Dmitrijaus Lichačiovo vardo fonde, samprotavimais. Nivat pažymi, kad po 1986 m., paskelbus pirmąjį kolektyvinio darbo tomą, parengtą vadovaujant Prancūzijos akademikui Pierre Nora, kurio pavadinimą galima būtų išversti kaip „Atminties vietos“⁸, istorija suprantama veikia kaip skirtingų istorijų istorija, o ne tik kaip istoriografija. Jo nuomone, Pierre Nora teiginį „istorija sutaiko, atmintis slegia“ galima suprasti taip: „Kiekvienas iš mūsų gyvena savo atmintimi, kad yra skirtingos kolektyvinės atmintys. Istorija sutaiko ta prasme, kad jeigu tai mokslas, tai prie jo išvadų gali prieiti visi sąžiningi istorinių tyrimų skaitytojai, o atmintis slegia ta prasme, kad „klaninės“ atmintys gali slėgti ir to klando atstovus, ir aplinkinį pasaulį“ (Nivat 2006).

Nereikia būti mokslininku, kad pavyktų pastebėti, jog visose posovietinėse tautinėse respublikose valstybė ypatingą dėmesį skiria šalies praeičiai, kurio interpretacijoje galima išskirti dvi tendencijas: viena vertus, išimtinės teisės traktuoti ir interpretuoti praeitį „klaninis“ pasisavinimas, kita vertus – kritinis požiūris į netolimą praeitį.

Atkurtos Lietuvos socialiniuose ir humanitariniuose moksluose kol kas dominuoja pirmoji tendencija, nes apie sovietmetį kalbama ir rašoma „arba blogai, arba nieko“. Nagrinėjamos temos atveju galiu pastebėti, kad sovietmečio išbraukimą iš istorijos galima rasti ir jaunųjų tyrėjų straipsniuose,

⁸ *Les lieux de memoire*.

pavyzdžiui, skirtuose moterų lygybės politikai Lietuvoje, publikuotuose ir *Lyčių studijos ir tyrimai* numeriuose⁹.

Filosofas P. Ricour (2004) savo darbuose apie atminties istoriją ir užmarštį įrodė, kad bet koks istorinis tyrimas vis tiek yra pasakojimas, išskyrus archyvų publikavimą – tai tam tikras vieno pasakotojo pasakojimas. Geras pasakojimas visada skatina bent jau jo turinio apmąstymą.

Atminties istorija, papasakota Dalios Marcinkevičienės, mane paskatino atgaivinti ir savąją atmintį, tiesa, jau struktūruotą jos nagrinėjamo laikotarpio pasakojimo. Mano tėvas visada žinojo, kai aš paleisdavau radijo imtuvą, nes jam rūpėjo „Balsai“, klausomi naktimis, o man – moderni muzika, transliuojama per „Radio Luxemburg“, arba Sevos Novgorodskiu per BBC. Tėvams rūpėjo nesudubliuoti privalomų laikraščių prenumeratos ir „pramušti“ prestižinius sąjunginius leidinius, tokius kaip „Už vairo“, „Mokslas ir gyvenimas“, „Užsienio literatūra“. Motina dažnai „studijavo“ paskutinius „Tarybinės moters“ ir „Darbininkės“ žurnalų puslapius, kuriose buvo mados ir drabužių iškarpos ar mezgimo pavyzdžiai, o man labiau rūpėjo nagrinėti gražuolių nuotraukas, spausdintas sąjunginiame „Tarybiniam ekranui“ ir lenkiškuose žurnaluose „Panorama“ bei „Moteris ir gyvenimas“. Prisiminiau, kaip juokiausi, nežinia iš kur atsiradusioje knygelėje, regis, „Tau, mergaite“, perskaičiusi, kad mergaitei nepridera vaikščioti su suplyšusiomis kojineis, todėl reikia visada turėti bent vieną atsarginę jų porą. Dar prisiminiau, kad viena geriausių mano klasės draugių Ada S. tiesiog dingo, o vėliau man buvo paaiškinta, kad ji išvažiavo taip toli – Izraelį, todėl rašyti jai negaliu ir niekada jos daugiau nepamatysiu. Ir dar, pamenu, kad tais laikais Naujieji metai kvėpėdavo mandarinais.

Juk iš tikrųjų žmonės gyvena ne istorija, o atmintimi?

Literatūra

1. Certeau, M. (1984). *The Practice of Everyday Life*. Berkeley: University of California Press.
2. Denzin, N. (1989). *The Research Act. A Theoretical Introduction to Sociological Methods*, 3rd ed. Englewood Cliff: Prentice Hall.
3. Elias, N. (1978). *The History of Manners. The Civilizing Process: Vol. I*. New York: Pantheon Books.
4. Foucault, M. (1979; 1995). *Discipline and Punish. The Birth of the Prison*. New York: A Division of Random House, Inc. Vintage Books.

⁹ Pavardės neminimos sąmoningai. Panašių straipsnių autorių pavardės galėtų būti paminėtos tik specialios studijos apie sovietmečio „išbraukimą“ iš dabartinių socialinių ir humanitarinių mokslų atveju.

5. Gradszkova, Y. (2007). *Soviet People with Female Bodies. Performing Beauty and Maternity in Soviet Russia in the mid 1930–1960s*. Stockholm: Stockholm University.
6. Kolontaj, A., <http://ru.wikipedia.org/wiki>.
7. Marcinkevičienė, D. (Sud.). (1997). *Įžymios Lietuvos moterys: XIX a. antroji pusė – XX a. pirmoji pusė*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
8. McCartney, P., Lennon, J., <http://www.dainos.net/lt/lyrics/the-beatles-back-in-the-ussr>, <http://www.metrolyrics.com/back-in-the-ussr-lyrics-beatles.html>.
9. Ricour, P. (2004). *Memory, History, Forgetting*. Chicago: The University of Chicago Press.
10. Tompson, P. (1988). *Voice of the Past*. Oxford: Oxford University Press.
11. Кон, И. (2002). Человеческие сексуальности на рубеже XXI века (с. 24–44). Под ред. Елены Здравомысловой и Анны Тёмкиной. И́: *В поисках сексуальности*. СПб: «Дмитрий Буланин».
12. Нива, Ж. *Места русской и французской памяти*, <http://www.lfond.spb.ru/programs/likhachev/100/stenogrammi/niva.html>.
13. Пьер, Н. Озуф, М., Пюимеж, Ж., Винок, М. (1999). *Франция-память* (Les lieux de memoire). Пер. с фр. Д. Хапаевой. СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета.
14. Рюткенен, М. (1999). Чтение женского автобиографического текста с применением гендерной методологии (с. 321-330). И́: *Женщина. Гендер. Культура*. Москва: МЦГИ.
15. Жить стало лучше, жить стало веселее, <http://ru.wikipedia.org/wiki/>.